

egyszer humoros értelem lopakodik be a szövegbe; pl. Gárdonyi: *Az én falum* c. kötetét Dante adta ki, s 1935-ben ugyancsak „Dante ifjúsági kiadványt készít belőle” (27. l.).

Az említett szépséghibákat nem számítva, a Széchényi Könyvtár kiadványa valóban hasznos és értékes vállalkozás. Ugyis kevés ilyen fajta mű jelenik meg mostanában. Pedig diákkoromból emlékszem, milyen gazdag irodalmi tájékoztatást köszönhetünk Schöpflin Aladár tömör íróportréinak, a Benedek Marcell szerkesztette világirodalmi miniatűröknek, a Dante kiadó rövid íróismertetéseknek. A nagyközönség széles rétegei nem igen olvasnak tanulmányköteket egy-egy íróról, a folyóiratok bírálatait sem kísérik mindig figyelemmel. Kell hát az ilyen kiadvány.

Ehhez képest inkább azt a kérdést kell fölvetni: eljut-e a Széchényi Könyvtár

füzete a nagyközönség kezébe? Van-e elég példány belőle? Meg van-e szervezve, hogy ne csak azok kezébe jusson el, akik úgyszólván olvasnak, hanem a ritkán olvasók, a tájékozatlanok számára is jó tájékoztatást nyújtson? A füzet ára — 14 forint! — egyáltalában nem szolgálja ezt a célt! Inkább legyen kevésbé finom a papírjuk, kisebb a betűjük, de tegyük mindenki számára hozzáférhetővé az ilyen típusú kiadványokat!

Az irodalomtörténetírás számára a füzet végső tanulsága az, hogy a „nagyok” mellett, Vajda, Mikszáth, Ady, József Attila és Móricz Zsigmond korában, még egész sereg szociális érzékű, korának társadalmával vívódó író kereste az irodalmi fejlődés és a társadalmi haladás útját. Olyanok is, akiket korukban nem értékelték, elfeledtek, — olyanok is, akiket ma se becsülünk meg eléggé.

Makay Gusztáv

GOZSDU ELEK: NEMES ROZSDA

Bevezette Lukácsy Sándor. Válogatta Miklóssy János. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1955.

Valamikor a XVIII. sz. végének magyar költőit aszerint osztottuk különböző csoportokra, hogy gondolkozásukban, de még inkább műformáikban melyik idegen irodalom mintáit követték. Voltak latinosok, németesek, franciások. Valóban primitív felosztás volt: külsőleges, a dolgok lényegéről semmit sem mondó, olyasféle, mint a növénytanban Linné rendszere.

Elvetettük a felosztás ilyen módját; ez helyes, de érdemes gondolkodni arról, hogy volt azért valamilyen haszna is annak, meg arról, hogy mutatis mutandis hogyan lehet mélyebbé és így jogosulttá is tenni az ilyesfajta rendszerezést. A haszon többek között abban volt, hogy egyrészt — minden rendszerezés általános haszna — a még hibás szempontból való részekre bontás is hozzásegít az egész megismeréséhez, másrészt ezt is csak úgy lehetett megcsinálni, hogy előbb sok mindent ki kellett kutatni, fel kellett deríteni, harmadrészt a megteremtett rendszer további kutatáshoz adott irányt és ösztönzést. Az első haszonnak örültek a tanárok, akiknek diákjai fűjták, hogy a németesek: Dayka Gábor, Anyos Pál stb., a második és harmadik gyakorlati nyereség az volt, hogy Császár Elemér és névtelenebb társai rengeteg adatot, vonatkozást derítettek fel és hagyományoztak ránk.

Ez az utóbbi az, amit a mi korunknak kellene, illetve kell elvégezni a XIX. sz. utolsó harmadának irodalmában. És közben nem szabad kidobni kutató intézetünk

és — szobáink ablakán a félszázaddal előttünk járók módszereit sem; persze az sem volna helyes, ha abban a tökéletlen formában vennénk át tőlük, ahogy még ők használták. Ez egyszerűen azt jelenti: útját veszített és útkereső korokat vizsgálva, különösen, ha ez a kor közel áll hozzánk, azaz a népek, társadalmak között fejlett a szellemi javak cseréje, levegőben lóg az az irodalomkutatói és esztétikai eljárás, amely minden jelenséget önmagából vagy csak annak a társadalomnak életéből akar megmagyarázni, ahol az adott jelenség feltűnt. Az ilyen szűkkörű értelmezés szándékával, — gondolom, a kutató munkát is illethetjük a „provinciálista” szóval, és akkor ez tipikusan provinciálista vonás — sokszor találkozunk az elmúlt években.

A hatások kutatása, megállapítása nélkül nem fogunk tisztán látni a XIX. sz. utolsó harmadának irodalmában sem, annál kevésbé, mert ez a korszak már jellegénél fogva is predestinálva van a kívülről jövő hatások megjelenésére: az ország elmaradottsága a fejlett külországokkal való szoros szellemi kapcsolattal (természetesen erősen egyoldalú kapcsolattal) társul, a zavaros, kavargó, kialakult erővonalat nem mutató magyar társadalmi helyzetben nem formálódhatnak meghatározott ideológiai rendszerek, kívülről pedig szakadatlanul áramlanak be az országba az új eszmék. S ha ezek az eszmék nem is hatnak a kor nagyjaira — ennek is megvannak az okai, de ez most kevésbé érdekel bennünket — annál inkább fontosak

az irodalom kisebb jelentőségű műve-
lőinél.

Ezek közé tartozik Gozdsu Elek is, akinek tizenhárom elbeszélést, e műfajbeli hagyatékának körülbelül felét és feltétlenül a hagyaték legjobb darabjait, Miklóssy János kiválogatta, és a Szépirodalmi Könyvkiadó megjelentette. Gozsdut már a korabeli kritikák is Turgenyev követőjeként emlegették, és ez rajta és néhány írótságán nyilvánvalóan különösen megkülönböztető jegy a korszak irodalmában. Ugyanakkor azonban ezen az úton, de ettől függetlenül is hatottak rá a nyugatról beáramló eszmék és formák. Mindez a többoldalú és különböző úton érkező hatás éppen elbeszéléseiben mutatkozik meg a legélesebben, sőt a legérdeesebben, hiszen a művek egymástól eltérő jellegű tartalma és formája első pillantásra tanúsodik róla.

Már most a leglényegesebb nem is az, hogy honnan jönnek ezek a hatások (persze, ha nem is főkérdés, feltétlenül az első kérdés, amelynek a megoldása nélkül alig-alig nyulhatunk a főkérdéshez), hanem, hogy mit tud ebből felhasználni művésze számára, mennyire tudja feloldani saját művészi anyagában; s ez abba a kérdésbe torkollik, hogy — az adott magyar társadalmi helyzetben és Gozdsu Elek művészi tehetsége és alkata mellett — milyen mértékben volt alkalmas ez a hatás a magyar társadalom művészi formában való tükrözésére, általában igazi művészet megteremtésére.

Már itt jó leszögeznünk, hogy a válasz erre a kérdésre részben negatív, átfogóan épp ezzel jellemezhetjük Gozdsu Elek művészetének szekundér jellegét; s ebben egyaránt részes az író tehetségének mértéke és a magyar társadalmi helyzet.

Az elbeszélések körülbelül felének szerkezete az Egy vadász feljegyzései darabjainak majdnem hogy sablonná egyszerűsített, képletszerű vázára épül: utalás arra, hogy a író maga merre jár, az őt körülvevő természet vagy környezet rajza, találkozás egy jellegzetes figurával, s ebbe a keretbe illeszkedik bele az elbeszélés lényeges része: a hős az író kérdései vagy megjegyzései által néha megszakítva beszél életéről. Az exozicció, a keret az elbeszélésnek általában a jobban sikerült része; Lukácsy Sándor a kötet bevezetőjében joggal emeli ki Gozdsu természetzi képeit. Ezek borongós, véstjósító, tragédiát sejtető hangulatokkal újak a magyar irodalomban, és még akkor is sok egyéniség és frissesség van bennük, ha Turgenyev megfelelő helyeivel hasonlítjuk őket össze. A nagyobb művészi feladatot természetesen a művek másik része jelenti, ahol Gozdsu — lényegében Turgenyev hagyományának szellemében — a társadalom egy-egy

jellemző figuráját akarja megrajzolni. A legélebb — paradox módon — amikor a hős kiválasztásában is mestere példáját követi, és a társadalom alsóbb rétegeiből veszi beszélgető társát: ilyen a halál küszöbén álló öreg temetőőr (Ultima ratio) vagy a falusi tanító (A veréb): itt „természet után” dolgozik, az alakok szinte az igazi emberteremtő erővel megalkotott művészi riportok hőseinek előfutárai. Mesterkélttség csak az író kérdéseinek formális jellegében van: annak tudatában kérdez, amit a hős válaszolni fog. A felsőbb rétegekből való beszélgető társak azonban eléggé különös emberek: ez a különös-furcsaság legjobban talán az Egy falusi mizantrop hősré jellemző: Pakaszky Pál földbirtokos elmondja, hogyan marták ki társai megyei hivatalából azért, mert züllött, a szegény nép pénzét elsikkasztó főnökét leleplezte, s ezt a történetet a darwinizmus alapos ismeretere támaszkodó szakszerű filozófálgatással kommentálja. Nem ilyen éles a diszharmonia Jávor Bálint (Egy néma apostol) esetében, aki mégiscsak a természet-tanára volt, és így természetesebben rendelkezik a korabeli francia és főleg német mechanikus materializmus filozófia kellék-tárával. De itt már — mint ahogy bizonyos mértékben Az étlén farkas lezüllött dzsentri hősnél — nem maga az ember érdekli az író, hanem a filozófiai tétel illusztrálása, amely az ő számára is új, izgató kérdés, illetve elsősorban az ő számára az.

A mechanikus materializmussal találkozhatott Turgenyev könyveiben is, elég az Apák és fiúk Bazárovjára gondolnunk, aki számára az emberi kapcsolatokat meghatározó filozófia kincsestára az e korabeli német mechanikus materializmus reprezentatív és népszerű alkotása, Büchner Stoff und Kraft-ja. De Pakaszky Pál és Jávor Bálint gondolatai arra mutatnak, hogy a magyar író Turgenyevtől függetlenül is érintkezésbe került a 19. század második felében divatozó nyugati eszmeáramlatokkal, közvetlenebb forrásokból ismerte a darwini tanokat és az ezekre épülő társadalomszemléletet. Ezeket a forrásokat kutatni izgalmas, őket felderíteni hasznos dolog volna, s úgy hiszem enélkül az „irodalmi geológiai” kutatás nélkül csak tapogatózni tudunk a kor szellemi világának rekonstruálása közben.

A minket elsősorban érdeklő kérdés az, hogy mennyire tudta Gozdsu Elek ezeket a hatásokat művészetében felhasználni. Turgenyev vadászfeljegyzéseinek formája kiválóan alkalmas mind az író felfogásának, mind pedig az akkori orosz társadalom adekvát tartalmi kifejezésére. A forradalmi fellépést elutasító nemesi író passzív szemlélődését a látott és ábrázolt valóság izzítja

forradalmi tartalmúvá: bármerre is tekint (a forma hangsúlyozza a tendencianélküliséget), szinte akarata ellenére is a társadalom égetően megoldásra váró problémájába ütközik: a jobbágykérdésbe. Ez a forma kiváltóképpen alkalmas egyetlen döntő kérdés, világos frontokban kirajzolódó társadalmi helyzet ábrázolására, és az orosz irodalomban — úgy vélem — Ragyiscsev 18. századvégi útirajzában láthatja őst. Hatásos alkalmazási lehetősége a magyar irodalomban is körülbelül a negyvenes évek első feléig lett volna. (Közvetlenül a forradalom előtt már erőtlenné válik: Csernisevsz-kij és Petőfi aktív forradalmisága váltja fel.) A forradalom után kialakuló bonyolult, zavaros helyzet hatástalanná, vagy legalább is igen nehezen kezelhetővé teszi. Turgenyev a negyvenes években tudta, hol a hiba, s a megoldást is tudni vélte; ez a helyzet számára 1861 után, a magyar írók számára 48 és főleg 67 után megszűnt. A hangsúlyozottan önkéntelen forma mögötti határozott mondanivaló a társadalmi helyzet megváltozása következtében elbizonytalanodik, elveszi régi erejét és az író tanácstalanságának, a siker reménye nélküli útkeresésének kifejezőjévé válik.

Ezt a bizonytalanságot, egyensúlyvesztettséget mégcsak súlyosbítja, hogy Gozsdu a darwinizmusnak az emberi társadalomra való alkalmazásában próbál támasztékot találni. Persze ez az alkalmazási kísérlet sem a saját leleménye, készen kapta a mechanikus materializmustól. A szemlélődő utazó feljegyzéseivel elkésett Gozsdu Elek, a darwinizmussal korán jelentkezett — egyszer s mindenkorra korán, mert Magyarországon sohasem alakult ki olyan helyzet, mint azokban az országokban, ahonnan ő is átvette. Ott — például Franciaországban — végző következtetéseiben elfogadtatta híveivel azt, hogy az életképesebbek végül is győznie kell a „fajok harcában”, és ez nemcsak a magát vidéki ügyvédből miniszterelnökké, üreszebű éhenkórászból a telekspekuláción vagy a tőzsdén milliommossá könyöklő, emberfaló típusok megrajzolását tette lehetővé, hanem a munkásosztály első nagyszabású harci megmozdulásainak viszonylag hű ábrázolását is. A zolaí Saccard magyar megfelelője Gozsdu-nál a szobalány-szeretője által kitarított és lopásból élni akaró lezüllött dzsentri. Még anarchistának is szárnalmas, nemhogy kapitalista karrieristának, vagy érvényesülésre törő dzsentri típusnak. Így tehát arra az eredményre jutunk, hogy sem a tisztán megőrzött turgenyevi hagyomány, sem pedig e hagyománynak a darwinizmussal való ideológiai feltöltése nehezen alkalmazható a korabeli magyar társadalmi valóság általános érvényű művészi ábrázolására. Az első

esetben Gozsdu csak periférikus figurákra bukkan (a temetőőr, a külön tanító), s ez a kor történelmi vákuum jellegéből következik, a második esetben az író filozófiája idegen test marad a műalkotásban, nem tud művészi formává oldódni: ugyanaz a magyar társadalom még nem érett arra, hogy a darwinizmus alkotó ideológiai alap legyen jelenségeinek ábrázolására, az emberi társadalomra alkalmazott darwini tan a korlátlanul uralkodó tőke társadalmának tükrözéséhez segít hozzá, mint ahogy az is teremtette meg.

A magyar társadalmi helyzet nem olyan nyílt, világos osztályfrontokba rendeződő, hogy a problémák meglátása a megoldás valamilyen módját is sugallja, azért az ilyen élesen kirajzolódó társadalmi helyzetek által teremtett művészeti formák és gondolkodási rendszerek üresen markolnak, ha a magyar társadalmi helyzetre alkalmazzák őket, vagy e formák megteremtőinél is nagyobb művészi tehetségre volna szükség ahhoz, hogy a nehezen elemezhető magyar társadalmi valóság ábrázolására is alkalmazhatók legyenek. A magyar történelem és társadalom fejlődése a magyar művelt közvélemény tudatát (azaz az írókét is) a dzsentri-kérdés felé irányította: ebben megoldást nem adott, s a megoldást adó erőket eltakarta az írók szeme elől: ottani élményeik sűrűsödhettek típusná, itt legfeljebb sejtéseik voltak. (Jellemző ebben a Jubilate is: a „lírai realizmus” képes az uralkodó osztályok köréből tipikus vonásokat felvillantani, de csak egy, különben plasztikus, de jellemzően „lírai”, az előzőeket társadalmi konkrétságában távolról sem megközelítő képet tud adni a fejlődő újról.) Nem csoda, ha Gozsdu Eleket is a dzsentri-világ felé viszi a társadalmi helyzet logikája, ezen Mikszáth sem fog túljutni. De ezen a világon belül (szembenálló erők nélkül) nincs meg a társadalmi mozgás azon dinamikája, amely akár a turgenyevi, akár a darwinizmuson alapuló zolaí ábrázolást művésziileg jogosulttá, termékenyvé teszi.

S ugyanez az oka annak is, hogy a magyar társadalom írója, Gozsdu Elek, maga sem tud azonosulni azzal a filozófiával, amelyet hősei szája ad. Csak a kétkezdésig jut el vele, és a Pakaszky Pálok fájdalmas panaszaiban tulajdonképpen az író vívódása jelenik meg. De még ezzel a megoldatlanságával is, vagy éppen ezért, nagyon izgató és értékes Gozsdu alakja: a régi hamis illúziók elleni támadás egyik formája az ő kételyektől gyötört hitvallása. Ettől a romboló fejevertől ő is félt. A francia polgári gondolkodás zökkenő nélkül jutott el a felvilágosodás racionalizmusától. Auguste Comte pozitívizmusaig; Zola lelkesen azonosít-

hatta magát az emberi élet mechanikus törvényeit kutató Pascal doktorttal. De Gozsduát készületlenül érte a friss hatás, hogy elérte őt, abban bizonyára döntő része volt annak, hogy születése, környezete nem kötötte őt annyira a nemesi-földbirtokos Magyarországhoz, mint Mikszáthot. A hatással azonban nem tudott megbirkózni, a végső következtetések előtt meghátrált. Bizton hihetjük, hogy magáról beszél, amikor első regénye rokonszenves hőstét így jellemzi: „...nem emelkedett oly „magasra”, hogy mosolyogni tudna azon, amin más közönséges emberek lelkesülni tudnak.”

Van ezekben az elbeszélésekben egy-egy részlet, amely az önálló és a társadalmi valóságot híven ábrázoló formaalkotásnak első csíráit mutatja. Ezek a jelenetek a keretet adó expozíció és a tulajdonképpeni témakibontás közé ékelődnek: amikor az író az elbeszélés emberi környezetét ábrázolja beszélő-cselekvő mellékalakokkal. Ezekből a mozgalmas, hangos képekből sugárzik az igazi élet, árad a magyar vidék alpári dzsentrivilágának hányatóan undorító szaga. (A legjellemzőbb ebben az Egy néma apostol.) S az ilyenfajta elbeszéléselem bomlik ki teljes művé a címadó Nemes rozsdá-ban: kísértetiesen emlékeztet azokra a végül is elfojtó belső feszültségre épített Mórícz-novellákra vagy regényrészletekre, ahol a nagy utód a magyar dzsentri halódását ábrázolja.

Nem a felvetődő problémák tárgyalásának teljessége érdekében, ezt a teljességet egy átfogó Gozsdu-tanulmányra vagy koronográfiára kell bízunk — csak a recenzíós köteleységek teljesítése céljából meg kell említenünk az elbeszélések egy kisebb és jelentéktelenebb csoportját. Ezek a kor francia vagy inkább azokat utánzó magyar átlagnovelláinak formájában az arisztokrácia körébe visznek. E forma lehetőségeinek egyik pólusán a társadalom legfelső rétege bűnös semmittevésének, pusztulásba bukó korhadó életének leleplezése foglal helyet kevés önálló cselekmény-fantáziáival, meglehetősen sablonos masinériával (főrangú szerető, meghitt budoirluxusban kitarított zug-színész, kártyacimborák és a raisonneur szerepét betöltő háziorvos.) (Spleen.) A másik póluson nem érezzük a különben erősen hangsúlyozott morális ítéletet, és az elbeszélés egyszerűen az ideillő főrangú keretben játszítja le az öregedő küszöbén álló magános hölgy megkopott drámáját. (Napraforgó.)

Gozsdu Elek hetven évet élt, de művei kényelmesen elférnek három kötetben.

Egyik életrajzírója ennek a terméketlenségnek az okát hivatali elfoglaltságában látja. Én azt hiszem, hogy maga is érezte — hiszen igényes és nagyra vállalkozó egyéniség volt —, hogy nem tud megbirkózni az eléje táruló valósággal. A darwinizmusra épülő társadalomszemlélet az ő számára nem a zűrzavarban irányító lámpafény, hanem vakító, „szemfényvesztő” csillogás.

Szándékaim ellen való volna, ha mindenből az derülne ki, hogy nem érdemes Gozsduval foglalkozni. Igaz: a csak tiszta és mély művészi élvezetet kereső olvasó kevés teljes művet (Ultima ratio, Nemes rozsdá) és sok részletet talál a kötetben. Aki mást is akar a korból látni, mint amit Mikszáth megmutat, több izgalommal olvassa műveit. De szenvedélyes érdeklődéssel az veszi kézbe ezeket az elbeszéléseket, akit érdekel e szövevényes kor sok impulzustól lüktető szellemi élete, a 19. század utolsó negyede, az a talaj, amelyből a 20. század nagy irodalma kinőtt.

Néhány évvel ezelőtt a felfedező szenvedélyével vetettük rá magunkat minden 19. századbeli íróra, akiről a „Nagy Pintér” csak tíz sort írt; azt gyanítottuk, hogy az alig ismert nevek mögött méltatlanul háttérbe szorított nagy életművek vannak. Titkon a nagy magyar realistákat kerestük az irodalmi ellenzék tagjai között, de végül is nem találtuk meg őket. Annál is inkább szükség van arra, hogy végre tisztázzuk a kort, és az olvasó, a szakemberek kezébe adjuk termését. Hiszen Gozsdu elbeszéléseinek egy részét is folyóiratokból kellett kibányászni, és mindjobban fogyatkozó reménnyel járja még a fővárosi könyvtárakat is az az érdeklődő, aki ezenkívül még mást is akar tőle olvasni.

Végezetül: recenziómat bizonyos egyoldalúság jellemzi, az író tetteivel kapcsolatban kérdések másik csoportját az olvasó a kötethez írt bevezetőben találja meg. Itt Lukácsy Sándor a felfedező örömeivel mutatja meg Gozsdu Elek új, kora irodalmától elütő vonásait, a művészethez illő beleérző tehetséggel és a hivatott esztéta tudatosságával boncolja egyes formai elemeit (pl. természeti képeit). S még egy érdeme van ennek a formás, sok, ha nem is minden szempontban kiterjedő tanulmánynak: a művészi prózával vetekedő stílusa, amely most már nemcsak igényként, hanem valóságként is mind gyakrabban jelenik meg értekező prózánkban, s amely különösen ilyen bevezetőnek szánt művekben fontos, hogy a nem elsősorban tanulmánygyógy olvasónak is legyen kedve őket elolvasni.

Satyámósy Miklós